

הסוגיא החמש עשרה – 'טרוקנין' (לז ע"ב – לח ע"א)

1. **טרוקנין חייבין בחלה. וכי אתא רבין אמר רבי יוחנן: טרוקנין פטורין מן החלה.**
2. **מאי טרוקנין? אמר רב יוסף < כך ברוב העדים. בדפוס "אביי" >: כובא דארעא.**
3. **ואמר אביי: טריתא פטורה מן החלה.**
4. **מאי טריתא? איכא דאמרי: גביל מרתח, ואיכא דאמרי: נהמא דהנדקא; ואיכא דאמרי: לחם העשוי לכותח.**
5. **תני רבי חייא: לחם העשוי לכותח פטור מן החלה.**
6. **והא תניא: חייב בחלה!**
7. **התם כדקתני טעמא, רבי יהודה אומר: מעשיה מוכיחין עליה, עשאן כעבין – חייבין, כלמודין – פטורים.**
8. **אמר ליה אביי לרב יוסף: האי כובא דארעא מאי מברכין עלויה? אמר ליה: מי סברת נהמא הוא? גובלא בעלמא הוא ומברכין עלויה בורא מיני מזונות.**
9. **מר זוטרא קבע סעודתיה עלויה, וברך עלויה המוציא לחם מן הארץ ושלש ברכות.**
10. **אמר מר בר רב אשי: ואדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח, מאי טעמא – לחם עוני קרינן ביה.**
- א. מימרא של רבי יוחנן בעניין טרוקנין וזיהוי הטרוקנין עם "כובא דארעא" על ידי אביי
- ב. מימרא של אביי בעניין טריתא, ופירושים שונים למילה טריתא. האחרון הוא "לחם העשוי לכותח"
- ג. ברייתות סותרות בעניין לחם העשוי לכותח, ותיורן לסתירה על דרך האוקימתא
- ד. הלכות שונות שנאמרו בעניין כובא דארעא

מסורת התלמוד

[1] טרוקנין חייבין בחלה... פטורין מן החלה. ירושלמי חלה א ה, נו ע"ד ("הסופגנין טרוקטא"); השוו משנה חלה א ד-ה. [2] מאי טרוקנין? כובא דארעא. השוו ירושלמי חלה א ג, נו ע"ד; בבלי פסחים לו ע"א. [3-4] טריתא פטורה מן החלה. מאי טריתא?... גביל מרתח... נהמא דהינדקי. השוו ירושלמי חלה א ג"ד, נו ע"ד ("טרוקטא... אטרי..."). [5-6] לחם העשוי לכותח... חייב בחלה. ירושלמי חלה א ד, נח ע"א. [7] עשאן כעבין – חייבין, כלמודין – פטורים. תוספתא חלה א ז; ירושלמי חלה א ה, נח ע"א. [9] מר זוטרא קבע סעודתיה עלויה, וברך עלויה המוציא לחם מן הארץ ושלש ברכות. השוו להלן, מב ע"א, סוגיא לב, "הסעודה", פיסקאות [7-8]. [10] לחם עוני. דברים טז ג.

רש"י

כובא דארעא עושה מקום חלל בכירה, ונותן בתוכו מים וקמח, כמו שעושין באלפס. גביל מרתח נותנים קמח ומים בכלי, ובוהשין בכף, ושופכין על הכירה כשהיא נסקת. נהמא דהנדקא בצק שאופין בשפוד ומושחים אותו תמיד בשמן או במי ביצים ושמן. לחם העשוי לכותח אין אופין אותו בתנור אלא בחמה. כעבין ערוכה ומקוטפת כגלוסקאות נאות, גלי דעתיה דלחם עשאה. כלמודין כנסרים בעלמא, שלא הקפיד על עריסתם, ודוגמתו שנינו במועד קטן (פ"ב יב א): עושה לו למודין לוחין, לבור של יין לכסותו.

מהלך הסוגיא ותולדותיה

בסוגיא הקודמת קבע רבא קריטריון לקביעת הברכה על פירורי לחם: אם יש ביניהם פירורים עם "תוריתא דנהמא", תואר לחם, אזי מברכים עליהם "המוציא", ואם לאו, מברכים עליהם "בורא מיני מזונות". הסוגיא שלנו עוסקת בשני סוגי מאפה נוספים שחסרה להם "תוריתא דנהמא", טרוקנין [1] וטריתא [3]. בשני המקרים מצאנו לשונות וגירסאות לחיוב או לפטור. הטרקנין מוגדרים כסוג של מאפה שכונה בבבל "כובא דארעא" [2], ואילו הטריתא מוגדרת כבצק מבושל, או לחם הודי, או לחם העשוי לכותח – לחם הנאפה כדי להכין ממנו פירורים הנאכלים במשקה החלבי הנקרא כותח [4]. בעניין לחם העשוי לכותח נשתמרו ברייתות סותרות בעניין החיוב בחלה [5-6], ואלו מתפרשים על פי דברי רבי יהודה המובאים בברייתא נוספת; לדבריו צורת הלחם מוכיחה עליו אם נאפה לכותח אם לאו [7]. לאחר מכן מובאות שלוש מימרות בעניין כובא דארעא, הפטורה מן החלה לפי פסקאות [1-2]: רב יוסף אומר לאביי שאין לה "תוריתא דנהמא" כלל, אלא "גובלא בעלמא" היא, וברכתה "בורא מיני מזונות" [8]. אף על פי כן, רבי זירא קבע סעודה עליה וברך עליה "בורא מיני מזונות" [9], ולרב אשי יוצאים בה ידי חובת מצה בפסח, כיוון שלפי הפסוק המצה בפסח אינה לחם ממש אלא "לחם עוני" [10].

הגירסאות בדברי רבי יוחנן

עדי הנוסח של הסוגיא נחלקו בפסק ההלכה של רבי יוחנן בעניין טרוקנין [1]. אם הוא הובא לבבל על ידי רב דימי או רבין, אם לחיוב אם לפטור:

דפוס:	טרוקנין חייבין בחלה	וכי אתא רבין אמר רבי יוחנן טרוקנין פטורין	מן החלה
פריז:	כי אתא רב דימי א"ר יוחנן טרוקנין חייבת בחלה		
מינכן:	כי אתא רב דימי אמ' טרוקנין חייבת בחלה		
גניזה:	< .. א רבין? > א"ר? יוחנן טרוקנין פ > .. < ?ר?א		מן ?ה?חלה
פירנצה:	כי אתא רבין א' ר' יוחנן טרוקנין (פטורה) [חייבת] (...)		החלה
אוקספורד:	כי אתא רבין א'ר יוחנן טרוקנין	חייבת	בחלה
קטע אוקספורד:	כי אתא רבין אמ' ר' יוחנן טרוקנין	חייבת	בחלה

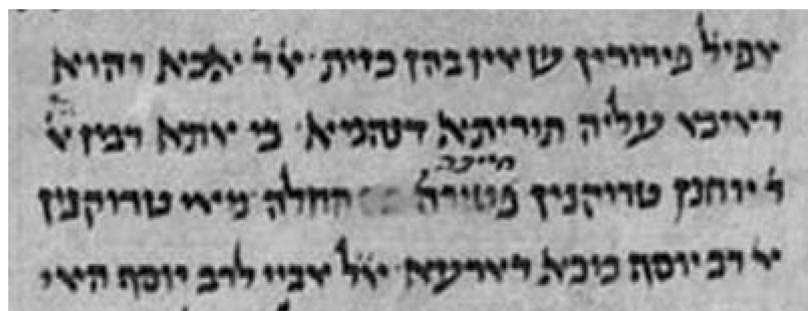
על נוסח הדפוס כתב אברהם וייס כדלהלן:

הצעת החומר קצת מוזרה. בראשונה כאלו הלכה פסוקה ואח"כ: וכי אתא רבין וכו', החולק... אבל בכתב [יד] מ[ינכן] איתא רק: כי אתא רב דימי אמר טרוקנין חייבת בחלה, ולא יותר... אבל בפ[ירוש] ר"ח המובא באוצ[ר] הג[אונים] מן האו[ר] [ז'רוע] סי' רט"ו: טרוקנין... א"ר יוחנן פטורה מן החלה לכן נ[ראה] ק[צת], שגירסתנו אנו יסודה בזה: מעיקרא רק: כי אתא רבין א"ר יוחנן פטורין מן החלה, כג' ר"ח. על זה נתוספה אח"כ על גליון ג' רה"ג וראשונים: טרוקנין חייבין בחלה. הערת גליון זו נכנסה אח"כ לפנים לא כג[ירסא] אלא כשיטה לעצמה. מכאן הג[ירסא] שלפנינו.¹

ברם, ממכלול העדויות לנוסח הסוגיא עולה ששני פסקי הלכה של רבי יוחנן נשתמרו בענפי הנוסח שנציגיהם העיקריים הם כ"י פריז וכ"י פירנצה, אחד בשם רב דימי, ולפיו טרוקנין חייבים בחלה, ואחד בשם רבין, ולפיו טרוקנין פטורים מן החלה. כפי שהעיר וייס, כתב יד מינכן, הגורס "חייבין", מייחס הלכה זו לרב דימי בשם רבי יוחנן, וכך הגירסא גם בכתב יד פריז. לעומת זאת מצאנו כגירסא המובאת על ידי וייס בשם רבנו חננאל, הפוטר טרוקנין מן החלה, גם בקטע גניזה,² ושם הייחוס הוא "אמר רבין אמר רבי יוחנן". וכן מצאנו גם בכ"י פירנצה "כי אתא רבין א' ר' יוחנן טרוקנין (פטורה) [חייבת] (...)" החלה, אלא ששם הוגדה "פטורה מן" ל"חייבת", אך

1 א' וייס, הערות לסוגיות הש"ס בבלי וירושלמי (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 20.
2 Cambridge T-S NS 329.841-842

"החלה" לא הוגהה ל"בחלה", מה שמסגיר את העובדה שמדובר בהגהה מכוונת של נוסח מקורי, ולא בטעות סופר שתוקנה מיד. נמצא שמסורת אחת נשתמרה בכתבי היד פריז ומינכן, ולפיה רב דימי מסר בשם רבי יוחנן "טרוקנין חייבת בחלה", ומסורת אחת נשתמרה בקטע מן הגניזה ובנוסח המקורי של כ"י פירנצה, ולפיה רבין מסר בשם רבי יוחנן שטרוקנין פטורים מן החלה. בהגהה של כ"י פירנצה ובכ"י אוקספורד וקטע נוסף מן הפרק שלנו מספריית אוקספורד³ מצאנו שרבין מוסר שרבי יוחנן מחייב את הטרוקנין בחלה, ונראה שהגהה המפורשת בגיליון של כ"י פירנצה שולבה בכ"י אוקספורד וקטע אוקספורד לתוך נוסח הפנים, ואילו בדפוס נוסף מתוך הגיליון בראש הסוגיא התיקון "טרוקנין חייבין בחלה", כדעת וייס.



נוסח כתב יד פירנצה

הנחת וייס שגירסת הפטור היא המקורית וגירסת החיוב היא ההגהה משקפת את תולדות הנוסח בכ"י פירנצה, כ"י אוקספורד, קטע אוקספורד והדפוס, אבל אין זה מעיד בהכרח על הגירסא המקורית בכלל: ייתכן מאוד שגירסת החיוב היא קדומה מאוד, וההגהה בעדים אלו נעשתה לאור גירסא קדומה ונכונה. וייס אמנם זיהה את הגירסא שלפיה פוטר רבי יוחנן את הטרוקנין מן החלה עם רבנו חננאל, ואכן מצאנו כן בדברי רבנו חננאל⁴ ותלמיד רבנו יונה והריטב"א הביאו גירסא זו בשם הגאונים⁵. כמו כן, רבים מן הראשונים אף מעידים שזו גירסת הספרים שלפניהם, ושגירסא זו הוגהה מפטור לחיוב על פי הירושלמי חלה, שם פוסק רבי יוחנן שהטריקטא, שאותה זיהו עם הטרוקנין, חייבת בחלה.⁶ ברם לפי הרשב"א כבר רב האי גאון גרס "טרוקני... חייב בחלה"⁷, וכן מצאנו בערוך ערך טרקנין, "אמר רבי יוחנן: טרוקנין חייבת בחלה"⁸.

אם אכן שתי הגירסאות מתועדות אצל הגאונים, ואם אכן על פי רוב מצאנו שהגירסאות המחייבות מובאות בשם רב דימי, ואלו הפוטרות (פרט לאלו שיסודן בהגהה מפטור לחיוב) מובאות בשם רבין, נראה ששתיהן לשונות אותנטיות של הנחותי, וכפי שמצאנו בכמה מקומות שנחלקו רבין ורב דימי בדברי רבי יוחנן.⁹ נראה, אפוא, שמאחורי גירסת הדפוס עומד שילוב של מימרת רבין בשם רבי יוחנן, שנשתמרה במקצת העדים, ולפיה טרוקנין חייבים בחלה, ומימרת רב דימי בשם רבי יוחנן, שנשתמרה בעדים אחרים, ולפיה טרוקנין פטורים מן החלה. כך עולה גם מווי"ו החיבור שבנוסח הדפוס, "וכי אתא רבין אמר רבי יוחנן...", הבא ברגיל לאחר שנמסרה גירסא חלופית של דברי רבי יוחנן מפי נחותא אחר, בדרך כלל רב דימי.

רמז נוסף לכך שנוסח קדום של התלמוד כלל את שתי הגירסאות, גירסת החיוב בשם רב דימי וגירסת הפטור בשם רבין, ניתן למצוא בנוסח קטע אוקספורד הנ"ל. קטע זה גורס אמנם בתחילת

3 Bodleian Heb. E. 76 (2861) 90-97

4 ראו פירושי רבנו חננאל לתלמוד, מסכת ברכות, מהדורת מצגר (לעיל, סוגיא א הערה 9) עמ' פ, ד"ה טרוקנין, והערות 78 ו-80 שם.

5 תר"י ד"ה טריתא (דפי הרי"ף כו ע"ב); ריטב"א ברכות לו ע"ב, ד"ה והגאונים ז"ל.

6 רא"ש על אתר, סימן יא; תוספות ר"י שירליאון על אתר, ד"ה כי אתר רבין, וראו אור זרוע חלק א, סימן קמח.

7 רשב"א ברכות לח ע"א, ד"ה האי כובא דארעא.

8 ראו ערוך השלם, כרך ד, עמ' צו, ערך "טרקנין".

9 ראו א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים (לעיל, סוגיא ב הערה 35), כרך א, עמ' 90-91; כרך ב, עמ' 793-794, וצינונים שם; מ' בנבויץ, פרק שבועות שתיים בתרא (לעיל, סוגיא ב הערה 10), עמ' 65-94.

הסוגיא "כי אתא רבין אמר ר' יוחנן טרוקנין חייבת בחלה" [10], אך בפיסקא [8] שאלת אביי מופנית לא לרב יוסף אלא לרב דימי: "אמר ליה אביי לרב דימי האי כוכא דארעא מאי מברכין עליה...". רב דימי מאן דכר שמיה, אם לא שנאמר שאף אבי קטע זה גרס בתחילת הסוגיא מימרא של רב דימי בשם רבי יוחנן שלפיה טרוקנין, דהיינו כוכא דארעא, חייבים בחלה, בנוסף למימרא של רבין בשם רבי יוחנן שלפיה טרוקנין פטורים מן החלה. ברם, משהוגה נוסח דברי רבין מפטור לחיוב, הפכה גירסת רב דימי למיותרת, והיא נמחקה.

הגהה זו נעשתה כבר בימי הגאונים, ולכן כבר בימי הגאונים נמחקה אחת המימרות ברוב עדי הנוסח של התלמוד.¹⁰ לפי רב האי גאון "טריקני... חייב בחלה כדר' אבין אמר רבי יוחנן", וזאת אף שלפי השחזור שלנו דווקא רב דימי הביא את גירסת החיוב ורבין הוא שהביא את גירסת הפטור. פירוש רבנו חננאל מוכר לנו מדברי האור זרוע סימן רטו, ושם: "וזה לשון פר"ח טרוקנין הוא כובא דארעא גובלא בעלמא הוא שאופין אותו על הארץ אמר רב פטורה מן החלה...". המהדירים הגיהו "רבי יוחנן" במקום "רב", אבל אפשר שהגירסא המתועדת היא "רבין" דווקא. דברי הערוך מובאים ישירות בשם רבי יוחנן, ומשמע שכבר לפניו הייתה רק גירסא אחת, לחיוב, ובשם רבין דווקא, וכפי שמצאנו בכ"י פירנצה המוגה, בכ"י אוקספורד ובקטע אוקספורד.

מדוע זכתה הגירסא המקורית בדברי רבין שלפיה פטר רבי יוחנן את הטרוקנין מן החלה להתנגדות כה גדולה עד שהיא הוגהה או הושמטה ברוב העדים? ניתן לייחס רתיעה זו מדברי רבין המקוריים לכמה גורמים; בראש ובראשונה לעובדה שרבי יוחנן מחמיר בקשר לסופגנין או טריקטא בירושלמי חלה א ה, נו ע"ד, ובבלי פסחים לז ע"א, והדעת נותנת ש"טריקטא" זו זהה עם הטרוקנין הנידונים בסוגיא שלנו, כפי שהעירו כמה מן הראשונים. וזה לשון הסוגיות שם:

ירושלמי חלה א ה, נו ע"ד

בבלי פסחים לז ע"א

הסופגנין טריקטא... רבי יוחנן אמר: טריקטא חייבת בחלה ואומר עליו המוציא לחם מן הארץ ואדם יוצא בה ידי חובתו בפסח. רבי שמעון בן לקיש אמר: טריקטא אינה חייבת בחלה ואין אומר' עליו המוציא לחם מן הארץ ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח.

ר' יוסי אמר תרתי: רבי יוחנן אמר: טריקטא חייבת בחלה ואומר עליה המוציא לחם מן הארץ ואדם יוצא בה ידי חובתו בפסח. רבי שמעון בן לקיש אמר טריקטא אינה חייבת בחלה ואין אומר עליה המוציא לחם מן הארץ ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח.

רבי יוסי אמר חורי. רבי יוסי אמר רבי יוחנן: כל שהאור מהלך תחתיו חייב בחלה ואומר עליו המוציא לחם מן הארץ ויוצא בה ידי חובתו בפסח. ר"ש אומר כל שהאור מהלך תחתיו אינו חייב בחלה ואין אומר' עליו המוציא לחם מן הארץ ואין אדם יוצא בה ידי חובתו בפסח. אמר ליה רבי יוחנן: ובלבד על ידי משקה.

תנו רבנן: הסופגנין, והדובשנין, ואיסקריטין, וחלת המסרת, והמדומע – פטורים מן החלה... אמר ריש לקיש: הללו מעשה אילפס הן. ורבי יוחנן: אמר מעשה אילפס חייבין, והללו שעשאן בחמה.

מיתיבי: הסופגנין והדובשנין והאיסקריטין, עשאן באילפס – חייבין, בחמה – פטורין. תיובתיה דרבי שמעון בן לקיש! – אמר עולא, אמר לך רבי שמעון בן לקיש: הכא במאי עסקינן – שהרתיח ולבסוף הדביק...

מתני' פליגא על רבי יוחנן: הסופגנין... פטורה מן החלה! פתר לה בסופגנין שנעשו > בחמה. דתניא: יוצאין בסופגנין שנעשו באור ואין יוצאין בסופגנין שנעשו בחמה¹¹ <.

10 וזאת על אף עדויות הראשונים שאליהן הפנינו בהערה 6 לעיל, ומהן עלול להשתמע שההגהה מפטור לחיוב על פי הירושלמי נעשתה בימי הראשונים.

11 כך הגירסא בכ"י מוסקבה וכ"י לונדון, וכן מביא ר"ש משאנן בפירושו למשנה חלה א ה; הרמב"ן במלחמת ה', פסחים פרק ב (דפי הרי"ף יא ע"א), ד"ה ועוד ובמעשה אילפס; אור זרוע סימן ריז; פסקי חלה לרשב"א.

המשך ירושלמי חלה א ה, נו ע"ד

המעיסה – קמח שעל גבי מוגלשין, החליטה – מוגלשין שעל גבי קמח... קתני מיהת: וחכמים אומרים אחד זה ואחד זה, שעשאן באילפס – פטור, בתנור – חייב. תיובתא דרבי יוחנן! – אמר לך רבי יוחנן: תנאי היא... תנא קמא סבר: מעשה אילפס חייבין, ורבי יהודה סבר: מעשה אילפס פטורין, – לא, דכולי עלמא – מעשה אילפס פטורין, והכא – כגון שחזר ואפאו בתנור קא מיפלגי. דתנא קמא סבר... לחם קרינן ביה, ורבי יהודה סבר: אין לחם אלא האפוי בתנור מעיקרא... אמר רבא: מאי טעמא דרבי יהודה – דכתיב ואפו עשר נשים לחמכם בתנור אחד: לחם האפוי בתנור אחד – קרוי לחם, ושאינן אפוי בתנור אחד – אין קרוי לחם... אמר ליה רב יוסף לרבי זירא: בעו מיניה מעולא, הדביק מבפנים ואבוקה כנגדו מהו. אמר ליה: מאי אימא ליה? דאי אמינא ליה, אמר לי: רוב עניים עושין כן.

לפי הירושלמי חלה והבבלי פסחים שם, ריש לקיש פוטר את הסופגין או הטריקטא הרגילים, שנעשו באילפס, מן החלה, אך רבי יוחנן מחייב אותם בחלה. נראה פשוט שדברי רבין בשם רבי יוחנן בסוגיא שלנו הוגהו מחיוב לפטור כדי להתאימם לסוגיא בבבלי פסחים. ללא המקבילה בירושלמי חלה אפשר היה לטעון שסופגין וטרוקנין לאו היינו הך, אך בירושלמי מפורש שסופגין בלשון המשנה הם המכונים "טריקטא" בימי האמוראים. נמצינו למדים שרב דימי מסר בבבל את ההלכה המובאת בירושלמי חלה ובבבלי פסחים בשם רבי יוחנן, ואילו רבין מסר בבבל את עמדת ריש לקיש – הפוטר את הסופגין מן החלה – בשם רבי יוחנן, וכפי שמצאנו בכמה מקומות ששיטות רבי יוחנן וריש לקיש הוחלפו במסירת הדברים בבבל.¹² אך גם דבריו של רבין הוגהו כדי להתאימם למקבילות, מה שהפך את גירסת רב דימי למיותרת, והיא הושמטה מרוב העדים.

ולא עוד, אלא דומה שבעקבות המסורת שהובאה מארץ ישראל בשם רב דימי שלפיה סופגין או טריקטא או טרוקנין חייבים בחלה, מסורת המשתקפת גם בירושלמי חלה ובבבלי פסחים, קבע מר זוטרא סעודה על סופגין ובירך עליהם "המוציא לחם מן הארץ" [9].¹³ נמצינו למדים שהחל מימי הגאונים ועד לסוף ימי הראשונים נטו להעדיף את הגירסא שלפיה רבי יוחנן חייב את הטרוקנין בחלה, וזאת על פי דבריו בירושלמי חלה ובבבלי פסחים, וכפי שמשמע גם מפסק ההלכה של בתראה בסוגיא שלנו, מר זוטרא.¹⁴

12 ראו, למשל, ירושלמי פסחים י ג, לו ע"ג-ע"ד לעומת בבלי פסחים קיד ע"ב; ירושלמי סנהדרין ג ב, כא ע"א לעומת בבלי סנהדרין כג ע"א; ירושלמי שבועות ג ח, לד ע"ד לעומת בבלי שבועות כא ע"א.

13 אשר לעמדת מר בר רב אשי [10], ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: קביעת סעודה".

14 כך לפי הפירוש שהצענו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: קביעת סעודה"; עיינו שם.

טרוקנין וכובא דארעא

ברם, אם הטרוקנין שבראש הסוגיא שלנו הם הסופגנין שאותם חייב רבי יוחנן בחלה לפי ירושלמי חלה א ה, נז ע"ד ובבלי פסחים לז ע"א, יש להסביר מדוע רב יוסף¹⁵ מגדיר אותם בסוגיא שלנו "כוכא דארעא" או "כובא דארעא"¹⁶ [2] ו"גובלא בעלמא" [8]: הסופגנים מעשה אילפס אינם נאפים בקרקע או על הקרקע, אלא במחבת, והם אינם בצק גולמי אלא מאפה אפוי היטב עם צורה משלו.¹⁷

מצאנו שלושה פירושים שונים ל"כוכא דארעא". הגאונים פירשו שמדובר בבצק הנאפה על גבי הקרקע, אם כן אין זה ברור מדבריהם כיצד עשו זאת ואיפה מוקמה האש; רש"י פירש שמדובר בבלילה רכה הנשפכת לתוך חלל בכירה, ואילו הרמב"ם פירש שמדובר בבצק של פת הנאפה בתוך תנור מאולתר בחור באדמה. תחילה נדון בפירושי רש"י והרמב"ם, הברורים יותר. מפירושיהם עולה שטרוקנין או כוכא דארעא שבסוגיא שלנו אינם זהים לגמרי עם הסופגנים מעשה אילפס הנידונים בירושלמי חלה ובבבלי פסחים, שכן גומא שבכירה או באדמה אינה זהה לאילפס המונח על גבי הכירה. לפי רש"י, כוכא דארעא היינו בלילה רכה שאינה יכולה להיאפות ישירות בתנור, ולכן "עושה מקום חלל בכירה, ונותן בתוכו מים וקמח". בעקבות רש"י הלכו הריטב"א, הרא"ש ואחרים. לפירוש זה ניתן לחלק בין הטרוקנין שבסוגיא שלנו לבין הטריקטא שבירושלמי חלה והסופגנין שבבבלי פסחים לז ע"ב: הללו הם בצק ממש הנאפה על גבי האש באילפס,¹⁸ כעין הספינג' המרוקאי בימינו, ואילו כוכא דארעא היינו בלילה של ממש ששופכים לחלל בכיריים, כעין עוגות הבלילה שלנו, אלא שמכינים אותה על גבי הכירה.

ברם פירוש זה אינו נראה, מכמה טעמים: (א) לחלל בכירה עצמה אין שום קשר לאדמה, וקשה להבין את הכינוי "כוכא/כובא דארעא". (ב) קשה להבין לפירוש זה את הכינוי "גובלא בעלמא" שבפי רב יוסף [8]. המיוחד במאפה זה הוא רכות הבלילה, ואילו לשון "גובלא" משמש בדרך כלל לבצק של ממש (לגבל פירושו ללוש), ולא לבלילה רכה. (ג) קשה להבין את עמדת המחייבים את הכוכא דארעא בחלה ובברכת "המוציא" לשיטה זו: אין לו צורת הפת, הוא אינו עשוי עיסה של ממש, אינו נעשה בעריסה, אינו מגולגל כבצק ואין הוא נאפה בתנור. מה בינו לבין הטרייתא הפטורה מן החלה?¹⁹

אין שום רמז בסוגיא שלנו או בירושלמי חלה או בבבלי פסחים שמישהו העלה על דעתו לחייב בחלה מאפה העשוי מבלילה הנשפכת, או לברך עליו "המוציא". ולא עוד אלא שאף הביטוי "בלילה רכה" הלקוח ממשנה מנחות ג ב ומקבילות אין פירושו בלילה הנשפכת, כפי שמשמש הלשון "בלילה רכה" אצל רש"י כאן והלשון "בלילה" סתם בימינו, אלא מדובר בגוש מוצק של

- 15 או אביי, לפי מקצת העדים. ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [2], ד"ה אמר רב יוסף.
- 16 כ"י פריז וקטע אוקספורד 76 (2861) 97-90 גורסים "כוכא דארעא", וכן גורס הערוך, ובביטוי זה נשתמש להלן בחיבור זה; שאר העדים גורסים: "כובא דארעא". ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [2].
- 17 נראה שבלילתן עבה והם עשויים בצק הוזהה לבצק של הפת, כפי שפירשו רבים מן הראשונים; ראו בסוף הערה זו ובהערה הבאה. אך רבנו תם פירש שאף הסופגנין מעשה אילפס בפסחים לז ע"א בלילתם רכה (תוספות ברכות לז ע"ב – לח ע"א, ד"ה לחם העשוי לכותח; תוספות פסחים לז ע"א, ד"ה דכולי עלמא). לדעתו, הביטוי "תחילתה עיסה וסופה סופגנין" במשנה חלה א ה פירושו בצק ממש (בלילה עבה, בלשון משנה מנחות ג ב) שנאפה באילפס או בחמה, ו"תחילתה סופגנין וסופה עיסה" פירושו בלילה רכה שאפאה בתנור. כדברי רבנו תם פירשו רבים ממפרשי המשנה חלה שם, אך קשה להבין כיצד ניתן להדביק בלילה לתנור, ונראה שעלינו לפרש לשיטה זו ש"רכה" היינו רכה כספוג, אך עדיין בצק הוא ולא בלילה הנשפכת כמו בלילות העוגות שלנו. אך יותר נראה כדעת הרמב"ם הלכות ביכורים ו יג, רבנו שמשון משאנץ בפירושו למשנה שם והרמב"ן הלכות חלה כו ע"א-ע"ב, שבצק הסופגנין ובצק הפת היינו הך, ושניהם בלילתם עבה, והביטויים "תחילתה סופגנין וסופה עיסה" ולהפך מתייחסים לכונת הלש בשעת הכנת הבצק; לאפותו בתנור ולעשות ממנו פת או לצלותו במחבת ולעשות ממנו סופגנין.
- 18 כך נראה לפרש מעשה אילפס אליבא דרש"י, וכן מעיד הריטב"א ד"ה תנן התם, פסחים לז ע"א, על פירוש רש"י בפסחים שם, ומדבריו יוצא שגם רבנו תם והרמב"ן פירשו כך בדברי רש"י; וראו גם דברי המאירי בבית הבחירה לפסחים לז ע"א (מהד' קליין, ירושלים תשכ"ד), עמי קיח, והערה 561 של המהדיר שם. אך ברש"י ד"ה כובא דארעא, ברכות לז ע"ב: "עושה מקום חלל בכירה ונותן בתוכו מים וקמח כמו שעושים באילפס", ועלינו לפרש שאין הוא מתכוון דווקא למעשה אילפס שבבבלי פסחים אלא בשימוש אחר של אילפס, ככלי להכנת חביתיות העשויות מבלילה.
- 19 הרשב"א ברכות לז ע"א, ד"ה האי כובא דארעא, הקשה: "לדברי רש"י ז"ל מאי איכא בין כובא דארעא למרתח גביל, דאף היא נמי פירש הוא ז"ל נותנין קמח בכלי ומים ובוחשין בכף ושופכים ע"ג בירה כשהיא ניסוקת". אך הרא"ש על אתר, סימן יא, מסביר שגביל מרתח הוא בלילה הנשפכת ישירות על הכירה שמתפשטת שם ויוצרת כעין חביתיה (פנקייק, קרפ או בלינצ'ס שלנו) ואין צורתו כלל כצורת הפת. לעומת זאת, השופך בלילה כזאת לתוך חלל בכירה יקבל עוגה עגולה ורכה, הדומה קצת יותר לפת.

עיסה ממש, אלא שיש בה הרבה שמן והיא אינה מחזיקה מעמד היטב לאחר גלגולה כבלילה עבה. דומה שרש"י נתפס ללשון "כוכא" או "כובא", שאותו פירש ככוכר הכרוי בכירה,²⁰ וסבר שאין טעם לבשל בחלל כזה אלא אם כן שופכים את הבלילה לתוך החלל כדי שתקבל את צורתו, ומכאן שמדובר בבלילה רכה ממש הנשפכת לתוך החלל.

הרמב"ם פסק בהלכות ברכות ג ט:

עיסה שנאפת בקרקע כמו שהערביים שוכני המדברות אופים הואיל ואין עליה צורת פת מברך עליה בתחלה בורא מיני מזונות, ואם קבע מזונו עליה מברך המוציא.

מדברי הרמב"ם עולה שמדובר בעיסה, כלומר בצק של פת ממש, הנאפה בכעין תנור מאולתר באדמה.²¹ בדומה למעשה אילפס מדובר בעיסה שאינה נאפית בתנור, ולפי זה כוכא דארעא דומה לסופגנין משום שבשני המקרים מדובר בפת שנאפתה מחוץ לתנור. לפירוש זה הכיניו "כובא דארעא" או "כוכא דארעא" מובן, שכן מדובר בצק הנאפה בתוך האדמה. המילה "כובא" מזכירה את הכובנה התימני, שאף הוא גוש של בצק פת הנאפה בסיר ומקבל את צורתו של הסיר, ואם נגרוס "כוכא" ניתן לפרש שמדובר בלחם הנאפה בכוכר באדמה, או על פי המילה "כוכא" שחדרה לדיאלקטים שונים של הארמית מן השומרית דרך האכדית, ופירושה "ככר לחם".²² צורתה הגסה של כיכר זו היא שמעמידה אותה דרגה אחת מתחת לפת ממש, ולכן נחלקו אם רבי יוחנן פטר אותה מן החלה אם לא, וקבעו שברכתה "בורא מיני מזונות" אלא אם כן קבע סעודה עליה. אך בפסח קבע מר בר רב אשי שיוצאים בה ידי חובת מצה, שכן אין צורך בלחם ממש ודי בלחם עוני שממילא שונה בצורתו מצורת הפת.

פירוש הרמב"ם מתאים, אפוא, לתכנים של הסוגיא שלנו, פרט לעניין אחד: כוכא/כובא דארעא שבסוגיא שלנו הנו פירושו של רב יוסף למילה הארץ-ישראלית "טרוקנין". אם נצא מתוך הנחה שרב יוסף צדק בהגדרה שלו,²³ ברור שאין הכוונה לכיכר לחם גסה הנאפית בתוך האדמה כפי שהציע הרמב"ם, שכן "טרוקנין" היא צורת משנה של המילה "טרוקטא", ההגדרה המובאת בירושלמי חלה א ה, נו ע"ד למאפה הנקרא "סופגנין" שבמשנה חלה א ד. trokta ביוונית היינו "מנה אחרונה, קינוחים, כיסנין".²⁴ וניכר מן השימוש במילה "טרוקנין" שמדובר בפרפרזה ארץ-ישראלית אותנטית של המילה "טרוקטא" שבירושלמי, שכן ביוונית trogalia (המתועתק בעברית "טרוקנין"²⁵) היא מילה נרדפת ל-trokta, ואף היא משמעה "מנה אחרונה, קינוח, כיסנין". אף שעורך הסוגיא בירושלמי הביא את מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בלשון trokta, הנחותי נקטו בלשון trogalia, והיינו הך. חילוף מילה יוונית אחת במילה יוונית הנרדפת לה דווקא מעיד על אמינות המסורת – הנחותי משיחים לפי תומם ומחליפים מילה בחברתה. יצוין שהמילה הרווחת "תרגימא" היא תעתיק של ואריאנט שלישי של מילה יוונית זו, trogema. כולן נגזרות מן

20 פירוש זה מסתבר יותר אם נגרוס "כוכא דארעא", לשון כוכר (וכפי שפירש ר' שמעון בן צמח דוראן, מאמר חמץ, סימן קכג. אלא שהוא פירש כמו הרמב"ם, שמדובר בחור באדמה שבו אופים את הבצק ממש בכעין תנור מאולתר; ראו להלן בסמוך). ולא ירדתי לסוף דעתו של ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, כרך ב, חלק א (לעיל, סוגיא ט הערה 13), עמ' 199, שכתב "הנהגה כוב זה פשוט כמשמעו הוא חור בארץ שבו אופים את הלחם הזה", ושוב בעמ' 204 שם, "כעכא... בבבלי... נזכר בצדו 'כוכא דארעא', והוא בנוסח זה חור בארץ (עיין למעלה עמ' 191), אך יותר נכון לגרוס כוכא = כעכא, היא המלה שלפנינו". וראו לעיל, הערה 13.

21 לתיאור התהליך של אפיית לחם ב"תנור אדמה" קלטי (עם תמונות של התנור והלחם) באתר האינטרנט The Fresh Loaf, ראו <http://www.thefreshloaf.com/node/2966/going-back-time-bread-earth-oven-lots-pix>.

22 להצעות הללו ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [2].
23 וכן נראה, שהרי לפי בבלי פסחים לו ע"ב רב יוסף היה נוכח כשעולא התייחס למחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בעניין הסופגנין, ומן הסתם אף הפרשנות שלו לדברי רבי יוחנן שהובאו על ידי הנחותא רב דימי או רבין בסוגיא שלנו מבוססת על התמצאות בסוגיא, ולא על ניחוש.

24 כן נראה, לגזור את המילה "טרוקטא" בירושלמי חלה א ד, נו ע"ד מן המילה trokta ביוונית, שלא כדעת ש' קרויס שהציע שמוצאה מן המילה tracta או tractae בלטינית, שמשמעה דברים משוכים. מילה זו משמשת לתיאור בצק מגולגל העשוי מגריסי שעורה או שילוב של גריסי שעורה וקמח, המשמש שכבה בפשטירת גבינה, פעמיים בלטינית (קאטו, על החקלאות, עו; פליניוס, תולדות הטבע, יח, 106) ופעם נוספת בתעתיק יווני (אתניאוס מנאוקרטיוס, החכמים במשנה, ג, d113). אך פשוט הוא שכהגדרה לסופגנין מתבקשת מילה שמשמעה כיסנין או קינוח, ולא מילה שמשמעה חתיכות בצק מסוג מיוחד המשמשות בבישול פשטידות.

25 לחילופי ג'ק וחילופי ל'נ בתעתיק מיוונית ראו S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwoerter im Talmud, Midrasch und Targum*, vol. 1, pp. 99-100 (לעיל, סוגיא ב הערה 52).

הפועל trokto, "כסס, לעס", משום שהיוונים והרומאים נהגו לאכול בעיקר פרות יבשים, אגוזים, גרעינים וגרגרי דגן למנה אחרונה, ומכאן גם הכינוי "כיסנין" בעברית למנה האחרונה, המשמש להלן בסוגיא לב, "הסעודה", לשון קינוח או מנה אחרונה, לשון "כוסס".²⁶ ואף על פי שהכינויים טרוקטא, טרוקנין ותרגימיא מוסבים בעיקר על פרות ואגוזים, ברבות הימים הם שימשו שמות נרדפים למנה האחרונה כולה,²⁷ ומכיוון שבארץ ישראל נהגו להגיש גם את המאפים המנויים במשנה חלה א ד, "סופגנין ודובשנין ואסקרטין", במנה זו, אף אלו כונו כיסנין או מיני תרגימא או טרוקטא או טרוגנין.²⁸



סופגנין הוא הספינג' המרוקאי

ואם כן הדבר, נראה ברור שאם לפי הירושלמי חלה "הסופגנין טריקטא", הרי שגם הטרוקנין שבסוגיא שלנו היינו סופגנים, לחם שהוכן במחבת, כעין ספינג' מרוקאי. ודומה שפירוש זה משתקף גם בפרשנות העתיקה ביותר לסוגיא שלנו, זו המובאת בשם הגאונים. רב האי גאון, השאילתות, רבנו חננאל והערוך תמימי דעים הם שהטרוקנין נקראים כוכא/כובא דארעא משום שהם נאפים "על הקרקע", ולא בתוכה כדברי הרמב"ם.²⁹ אך כיצד ניתן לאפות בצק הנפרש על פני הקרקע? איפה האש?

תיתכנה שתי תשובות לשאלה זו. אפשר שהטרוקנין שהם בגדר "כוכא דארעא", כיכר הקרקע, הם הסופגנים של משנה חלה א ד הפטורים מן החלה אליבא דרבי יוחנן, דהיינו "סופגנין שנעשו בחמה": שוטחים את הבצק על גבי הקרקע כדי שייאפה בשמש.³⁰ פירוש זה תואם היטב את דברי רבין המקוריים בסוגיא שלנו שלפיהם רבי יוחנן פטר את הטרוקנין מן החלה [1], ואף המונח "גובלא בעלמא" שבפי רב יוסף [8] מובן לפירושו זה: הרי מדובר בבצק שכמעט אינו אפוי, ולכן רב יוסף מכנה אותו "סתם בצק" לא אפוי, ולא פת. ואף על פי כן, יש האוכלים אותם במקום פת, כמר זוטרא, ובמקרה זה הוא בירך עליהם "המוציא" אף על פי שהם פטורים מן החלה, ומר בר רב אשי הכשיר אותם למצוות מצה משום שאף אם אינם לחם ממש – "לחם עוני" קרינן בהו, ויש להחיל עליהם את ההלכה שבבבלי פסחים לז ע"א בעניין מצה הינא, כנראה מצה אפויה חלקית:

26 ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק א, זרעים (לעיל, סוגיא ב הערה 3), עמ' 57-59.
27 ראו אתניאוס מנאוקרטיוס, החכמים במשנה, יד, 639-653, ובמיוחד דברי אריסטו המובאים שם בעניין היחס שבין הביטויים trokta, tragema, trogalia (d-e641).

28 והשוו הביטוי "פת הבאה בכיסנין", דהיינו מאפה המובא יחד עם הכיסנין, אלא שלפי הפירוש שלנו להלן בסמוך פת הבאה בכיסנין היינו כיכרות קטנות של פת רגילה ("ריפתי", "לחמניות", להלן מב ע"א) שהוגשו עם הקינוח, ואילו סופגנין ודובשנין הם מאפים מיוחדים שהוגשו עם הקינוח. ראו להלן, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: קביעת סעודה".

29 הרשב"א בשם רב האי גאון: "טריקני דהוא כוכא דארעא מאפה ולא בתנור אלא על הארץ"; שאילתות פרשת צו, סימן עז (מהד' מירסקי, סימן צא): "ברם צריך אילו היכא דאפייה עילויא ארעא אי נמי באילפס מי קרי לחם ונפיק בה ידי חובתיה אי לא"; רבנו חננאל: "טרוקנין הוא כוכא דארעא גובלא בעלמא הוא, שאופין אותו על הארץ"; הערוך ערך "טרקנין": "שאופין על הארץ ולא בתנור".

30 כך כנראה פירש בעל השאילתות (ראו ציון בהערה הקודמת), שכתב "ברם צריך אילו היכא דאפייה עילויא ארעא אי נמי באילפס מי קרי לחם ונפיק בה ידי חובתיה אי לא". בעל השאילתות מבחין בין "היכא דאפייה עילויא ארעא" ו"באילפס". ש"ק מירסקי תרגם "אילו אפאו על הקרקע (שהוהם) או גם באילפס, האם נקרא לחם ויוצא בה ידי חובתו או לא?". אמנם אפשר לפרש שמחממים את הקרקע במדורה ואז מסלקים את המדורה ומניחים באפרה את הלחם, אבל קשה להבין איך ניתן לעשות זאת בפועל ללא מחבת כל שהיא, ומדוע שיטת אפייה זו מכונה "עילויא ארעא" ולא "על גבי גחלים". לכן נראה שלדעת השאילתות ומירסקי הקרקע הוחמה על ידי השמש.

תא שמע: יוצאין במצה הינא ובמצה העשויה באילפס... מאי מצה הינא? – אמר רב יהודה אמר שמואל: כל שפורסה ואין חוטין נמשכין הימנה.

והוא הדין לסופגנין שנעשו בחמה, כובא דארעא, לדעת מר בר רב אשי. אם הם "אפויים" מספיק במידה כזו שאין חוטים נמשכים מהם, אזי ניתן לצאת בהם ידי מצוות מצה.

אך קשה להניח שכל הדיונים שבסוגיא שלנו מוסבים על סופגנים שנעשו בחמה, משתי סיבות: (א) לפי ירושלמי חלה א ה, נו ע"ד ובבלי פסחים לו ע"א רבי יוחנן וריש לקיש תמימי דעים הם שסופגנים שנעשו בחמה אינם לחם, אין מברכים עליהם "המוציא" ואין יוצאים בהם ידי מצוות מצה. קשה לומר שמר זוטרא ומר בר רב אשי חלקו הן על רבי יוחנן הן על ריש לקיש. (ב) אף אם נאמר שיוצאים ידי חובה בפסח במצה אפויה חלקית, קשה מאוד לתאר שמאן דהוא סבר שיוצאים ידי חובה במצה שנאפתה בשמש, ואדרבה: מן הסתם יש לראות במצה שנאפתה בשמש ותו לו בצק חרש שאין שם כיוצא בו שהחמיץ, שלפי ירושלמי פסחים ג ב, כט ע"ג ובבלי פסחים מו ע"א דינו כחמץ גמור אם שהה ללא לישה וללא אפייה יותר מכדי הילוך פרסה. הרי מדובר בבצק נא שהונח שעות על גבי שעות בחמה ללא לישה!

יותר נראה, אפוא, שהטרוקנין שהם כוכא דארעא הם טריקטא רגילים, סופגנים מעשה אילפס. הם מכונים "כוכא דארעא", כיכרות קרקע,³¹ משום שמי שאין לו תנור יכול להכניסם כתחליף לפת על גבי גחלים שהוכנו ישירות על הקרקע. לפי זה הסוגיא שלנו מקבילה במדויק למקבילות בירושלמי חלה ובבלי פסחים: כל המקורות הללו עוסקים במחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בעניין מעשי אילפס. לריש לקיש סופגנים, דהיינו לחם שאינו נאפה בתנור אלא על גבי מחבת יבשה כשהאש מהלכת תחתיה, אינם חייבים בחלה, אין מברכים עליהם "המוציא" וברכת המזון ואין יוצאים בהם ידי מצוות מצה. לרבי יוחנן לחם זה דינו כלחם לכל שלושת הדברים הללו. רב דימי הביא לבבל בשם רבי יוחנן את המסורת האותנטית, כפי שהיא משתקפת בירושלמי חלה ובבלי פסחים: טרוקנין חייבין בחלה. לעומת זאת, רבין הביא בשם רבי יוחנן את העמדה שבמקורות האחרים מיוחסת לריש לקיש: טרוקנין פטורים מן החלה,³² וכפי שמצאנו רבות שבבבלי החליפו את השיטות של רבי יוחנן וריש לקיש, בין כשאלו הובאו לבבל על ידי נחותי ובין כשנמסרו על ידי עורך הסוגיא עצמו. רב יוסף צידד בעמדה הפוטרת כוכא דארעא מן החלה ומברכת "המוציא", וכינה את מעשה האילפס "גובלא בעלמא": אמנם מדובר בגובלא, דהיינו עיסה או בצק, אך לא בפת, ולכן פטור הוא מן החלה. זאת כמסקנת הסוגיא בפסחים לו ע"א-ע"ב, שמפשוטה משתמע שהלכה כאמורא ריש לקיש וכתנא רבי יהודה, שאין לחם אלא הנאפה בתנור. בסוף הסוגיא ההיא אף ראינו שרב יוסף ביקש לחקור את הנחותא עולא באשר לפרטי שיטת ריש לקיש, ואין פלא שהוא מקבל את מסקנת הסוגיא ההיא ומבטא אותה בבוטות כאן, בלשון "מי סברת נהמא היא? גובלא בעלמא היא" [8]. אביי כנראה קיבל אף הוא את דברי רב יוסף. אך מר זוטרא "קבע סעודה" על סופגנין מעשה אילפס, כלומר, במקום לאכול אותם עם הכיסנין בסוף הארוחה, כפי שנהוג, אכל אותם בתחילת הסעודה כלחם, ראה בהם עיקר בסעודה ובירך עליהם ברכת "המוציא", ופטר את שאר המאכלים בברכתם [9]. מר בר רב אשי עשה כן רק בלילי יום טוב ראשון של פסח, משום שראה בהם "לחם עוני" אם לא לחם ממש.

ומכיוון שמדברי רבי יוחנן בירושלמי חלה ובבלי פסחים ברור שסופגנים/טרוקנין/טרוקטא מעשי אילפס חייבים בחלה, וכך משתמע גם מדברי הבתראי בסוגיא שלנו, מר זוטרא ומר בר רב אשי, נטו הגרסנים להשמיט את עמדת רבין מראש הסוגיא או להגיה אותה כך שגם לדעתו רבי יוחנן מחייב את הטרוקנין בחלה. ברבות הימים נשתמר ברוב עדי הנוסח רק לשון אחד בדברי רבי יוחנן, המחייב את הטרוקנין בחלה, כשבמקצתם יוחסה מסורת זו לרב דימי ובמקצתם לרבין.

31 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקא [2].

32 אפשר גם שבוה גופא נחלקו רב דימי ורבין: שניהם מתייחסים לשיטת רבי יוחנן, ושניהם מסכימים לגבי עמדתו, והיא כפי שעולה מירושלמי חלה א ה, נו ע"ד, ובבלי פסחים לו ע"א: רבי יוחנן מחייב את הטרוקנין/סופגנין הרגילים, מעשה אילפס, בחלה, ופטר מן החלה את הטרוקנין/סופגנין שנעשו בחמה, ולדעתו סתם "סופגנין" במשנה חלה א ד, הפטורים מן החלה, הם סופגנים שנעשו בחמה. רב דימי השתמש במילה "טרוקנין" כדי לתאר את הטרוקנין הרגילים מעשה אילפס, ואילו רבין השתמש במילה "טרוקנין" כדי לתאר את ה"סופגנין" סתם של משנה חלה א ד.

מבנה הסוגיא ובעיית מיקום הדיון בלחם העשוי לכותח

החומר בסוגיא מסודר בצורה כיאסטית: חלקים א ו-ד עוסקים ב"טרוקנין" הארץ-ישראליים, המזוהים בסוגיא עם "כוכא דארעא" הבבלי, ואילו חלקים ב ו-ג עוסקים ב"טריתא" שנחלקו אמוראי בבל בהגדרתה, כשאת ההגדרות היא כאמור "לחם העשוי לכותח".

כך ברוב עדי הנוסח.³³ אך בכתב יד פירנצה מופיעים ברצף בתחילת הסוגיא חלקים א ו-ד, שעניינם טרוקנין וכוכא דארעא, ולאחר מכן מובאים ברצף חלקים ב ו-ג, שעניינם טריתא ולחם העשוי לכותח. הגרסן האחראי לסידור החומר במסורת נוסח זו הוטרד כנראה מן המעבר מעניין לעניין וחוזר חלילה, וסידר מחדש את החומר. ובאמת סידור החומר ברוב העדים אומר דרשני. אמנם האפשרות להציג חומר בצורה כיאסטית עולה כבר בסוגיא התלמודית הראשונה, הסוגיא הסבוראית שבראש מסכת ברכות, שבו הסבירו את סדר המשניות בפרק הראשון בברכות בלשון "תנא פתח בערבית והדר תני שחרית. עד דקאי בשחרית פריש מילי דשחרית והדר פריש מילי דערבית". מצאנו סידור כיאסטי של החומר ("א"ב א"ב) גם בפרקי משנה אחרים, אך מצאנו גם פרקי משנה המסודרים בסדר הרגיל: "א"א ב"ב. מה ראה בעל הגמרא שלנו להציג את החומר הזה דווקא בצורה כיאסטית, כשתחילה הביא את ההלכה הבסיסית בקשר ל"טרוקנין/כוכא דארעא" ו"טריתא/לחם העשוי לכותח" בסדר זה, ואז דן לעומק בלחם העשוי לכותח "אדקאי" בלחם העשוי לכותח, בטרם חזר לדון בנושא הראשון והעיקרי של הסוגיא, כוכא דארעא?

בעיה זו תבוא על פתרונה אם נצא מתוך הנחה שההגדרה השלישית למילה "טריתא" המובאת בפסיקא [4], "ואיכא דאמרי לחם העשוי לכותח", נוספה לסוגיא בשלב מאוחר יחסית, ואתו חלק ג כולו [5-7], הדן ב"לחם העשוי לכותח". ואכן, יש יסוד להנחה שהדיון ב"לחם העשוי לכותח" אינו חלק מן הסוגיא המקורית. פרט ללחם העשוי לכותח, סוגי המאפה הנדונים בסוגיא שונים מיסודם מן הפת, משום שאינם נאפים בתנור: טרוקנין [1], המוגדרים בסוגיא כ"כוכא דארעא" [2], הם סופגנין שנעשו במחבת על האש או בחמה, בניגוד ללחם הנאפה בתנור. "טריתא" [3] מוגדרת לפי שתי ההגדרות הראשונות שבפסיקא [4] כ"גביל מרתח", בצק מבושל במים, או "נהמא דהינדקי", לחם של הודים, שככל הנראה אף הוא לחם הנאפה במחבת יבשה מעל לאש. בצק שאינו נאפה בתנור אלא בשמש, במים או במחבת יבשה על גבי האש פטור מן החלה לפי רוב האמוראים, וברכתו "בורא מיני מזונות", משום שהוא חסר לחלוטין "תוריתא דנהמא". לעומת זאת, "לחם העשוי לכותח" הוא ככל הנראה לחם רגיל הנאפה בתנור, והוא שונה מפת רגילה לא בצורתו אלא בכוונת האופה: האופה אינו מתכוון לאכול את הפת כפת, אלא לחתכו לחתיכות כדי להכניסן לכותח. אמנם למסקנת הסוגיא בפסיקא [7] לחם העשוי לכותח פטור מן החלה רק אם צורתו בשעת האפייה שונה מצורת הפת, וממילא בעקיפין ניתן לומר שאף הפטור שלו מן החלה, כמו הפטור של המאפים שהם עיקר הנושא של הסוגיא, יסודו בכך שאין עליו "תוריתא דנהמא", אך כפי שהראה הראב"ה,³⁴ הברייתא של רבי יהודה, "עשאן כעבין³⁵ חייבין, כלמודין פטורים" [7], הוצאה מהקשרה המקורי לצורך השימוש בה בסוגיא שלנו. כשרבי יהודה אמר על עיסה מסוימת "מעשיה מוכיחין עליה, עשאן כעבין חייבין, כלמודין פטורים", הוא התייחס במקור לא לחם העשוי לכותח אלא לעיסת כלבים. לא מצאנו דיון כל שהוא בספרות התנאית

33 כך בדפוסים, כתבי היד מיינכן ואוקספורד, קטע גניזה וקטע נוסף מספריית אוקספורד, Bod. Heb. E. 76 (2861) 90-97, וכך סדר הסוגיא גם בכ"י פריז, אלא ששם הושמט חלק ב כולו [3-4], כנראה בטעות.

34 ראו ראב"ה ח"ב, סימן תכב: "...רבי יהודה לא קאי [א]כותח. וכך היא שנויה במסכת חלה בתוספתא רבי יהודה אומר עיסת כלבים מעצמה ניכרת עשאה בעבין חייבת כלימודין פטורה, אלמא דמילתא באפי נפשה היא. והכי פירושא, התם כדקתני טעמא, כלומר התם בענין חלה לא תיקשי לך, דחילוק יש בענין חלה, כדקתני ומפליג רבי יהודה בין בעבין ללימודין בעיסת כלבים, הכי נמי איכא לפלוגי בין כותח לכותח". וראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, חלק ב, זרעים (לעיל, סוגיא א הערה 30), עמ' 796-797.

35 יש לגרוס "כעבין" במשמעות כיכרות, וכפי שמעידה המקבילה בתוספתא חלה א ז; למוצא המילה ראו לעיל, הערה 13, וציונים שם. רבים מפרשים שלימודים הם בצורת עמודים או רצועות דקות כדי לחתוך מהן פירורים לכותח (ראו ההצעות השונות לפירוש המילה וגורונה של בעל הערוך, בנימין מוספיא וח' קוהוט בערוך השלם (לעיל, סוגיא ה הערה 27). כך ה, עמ' 43, ערך "למד 2"), ואם כן כעבין אכן עבים הם מלימודין, ונראה שהגירסא "כעבין" היא ניסיון להתמודד עם מילה שלא הובנה כהוגן. אך כ"ף הדמיון אינה מתאימה כאן, ולימודים פירושו גושי בצק המחברים זה לזה בתנור, בניגוד לכיכרות עגולות הפרדות (ראו בהערה הבאה), וברור ש"כעבין" היא גירסא משנית.

בלחם העשוי לכותח (פרט לברייתות שבסוגיא שלנו). לעומת זאת, בתוספתא חלה א ז מצאנו את הברייתא שבפיסקא [7] בסוגיא שלנו, אך היא מוסבת על עיסת כלבים ולא על לחם העשוי לכותח: "ר' יהודה או: עיסת כלבים מעצמה נכרת, עשאה ככרין חייבת עשאה לימודין פטורה".



נהמא דהינדקי, לחם מחבת הודי הנקרא צ'פאטי

כך עולה גם מירושלמי חלה א ח, נח ע"א:

אי זהו עיסת כלבים? ר"ש בן לקיש אמ': כל שעירב בה מורסן. מתניתא אמר: בזמן שהרועין אוכלין ממנה, פעמי' שאין הרועים אוכלי' ממנה. ר' יוחנן אמ': כל שעשאה כעבין, ותני כן: עשאן כעבין חייבת עשאה לימודין פטורה. רבי בא בשם שמואל רבי אמי בשם רבי חייה רובא: אפילו עשאה קלוסקין. והתנינן: אם אין הרועין אוכלין ממנה! תיפתר שעשאה משעה ראשונה שלא יאכלו הרועים ממנה.

"לימודים" הם גושי בצק המחוברים זה לזה בתנור, בלי הקפדה על שמירת צורות של כיכרות עגולות פרודות, הנאפים כל אחד בפני עצמו.³⁶ גושי הבצק הללו אינם נאפים לכותח אלא לכלבים, כפי שמוכח גם ממכילתא דרבי שמעון בר יוחאי לשמות יב טז, "אך אשר יאכל לכל נפש הוא לבדו יעשה לכם".

אך אשר יאכל לכל נפש – שומע אני אף נפשות בהמה שהיא קרויה נפש, כעינין שני ומכה נפש בהמה ישלמנה (ויקרא כד יח). יכול יהו מהלקטין תורמסין לתרנוגלים ועושין לימודים לכלבים תל' לו: לכם, > לכם < ולא לגוים, לכם ולא לכלבים.

נמצינו למדים שבעל הגמרא המאוחר בסוגיא שלנו, שהגדיר את הטרייתא כ"לחם העשוי לכותח", הוא זה שהסב על "לחם העשוי לכותח" את הברייתא של רבי יהודה בעניין עיסת הכלבים, כדי ליצור את הרושם שגם לחם העשוי לכותח עשוי לימודים ולכן הוא פטור מן החלה. בכך ביקש בעל הגמרא המאוחר להתאים את הלחם העשוי לכותח לסוגיא שלנו שבה נידונים סוגי מאפה שחסרה להם "תוריתא דנהמא". אך למעשה מי שפטר את לחם העשוי לכותח מן החלה לא עשה כן על סמך צורתו, שהיא צורת הפת ממש, אלא על סמך כוונת השימוש בו: מכיון שאין בכוונת האופה לאכול כפת, אלא כפת מפוררת בכותח, הרי שהעיסה פטורה מן החלה.³⁷

36 למוצא המילה ראו ש' קרויס, תוספות הערוך השלם (לעיל, סוגיא א הערה 52), עמ' רמג, ערך "למד 2", שפירש "מחוברים", על פי השימוש בפועל למ"ד בבבלי שבת קכה ע"ב; עיינו שם. לפי זה ההבדל בין "כעבין" ו"לימודין" הוא במידת ההקפדה על עיצובם ככיכרות אסתטיות; לכלבים אין צורך בכך. והשוו רש"י ברכות לח ע"א, ד"ה כלמודין: "כנסרים בעלמא שלא הקפיד על עריסתם".

37 מן הירושלמי חלה א ד, נו ע"ד, עולה שלחם העשוי לעביצין, דהיינו פירורי לחם, חייב בחלה, אך רבים סבורים בטעות שהוא פטור מן החלה בגלל כוונת האופה לפוררו לפירורים. לכן הפצירו הרבנים בנשים לאפות את הלחם העשוי לכותח בעיסות של פחות משיעור חלה, כדי שיהא פטור ממילא מן החלה: "אמר רבי מנא: צריכין אנו מכרוין כאילין דעבדין עביצין דייאון עבדון לון פחות מכשיעור, דאינון סברן שהיא פטורה והיא חייבת". ואפשר שבעל הגמרא שלנו הסב את הברייתא של רבי יהודה מעיסת כלבים ללחם העשוי לכותח בהשראת הסוגיא ההיא, אלא שהוא ביקש סימוכין תנאיים להצהרה זו, ולכן החליף "פחות מכשיעור" ב"לימודין", והביא את הברייתא של רבי יהודה בעניין עיסת כלבים במקום הכרות האמוראים הארץ-ישראליים.

טריתא

מה ראה בעל גמרא מאוחר להוסיף הגדרה שלישית ל"טריתא" הפטורה מן החלה לפי דברי אביי בפסקא [3]. הגדרה שחייבה אותו להוציא ברייתא מהקשרה? מדוע לא הסתפק בעל גמרא זה בשתי ההגדרות "גביל מרתח" ו"נהמא דהינדקי", המתאימות לנושא הנידון בסוגיא?

התשובה פשוטה: בעל הגמרא המאוחר פירש "טריתא" במובן לחם העשוי לכותח משום שהמילה הפרסית "טריתא" פירושה לחם העשוי לכותח. "תרית" או "תריד" בפרסית (תי"ו במקום טי"ת, משום שאין טי"ת במילים שהן פרסיות במקורן) פירושה לחם השרוי בחלב, דהיינו לחם העשוי לכותח.³⁸

אך אביי לא התכוון כלל למילה פרסית זו. ההלכה של אביי היא הלכה ארץ-ישראלית, והסיבה שנסתפקו אמוראי בבל במשמעות המילה "טריתא" שבדבריו, אם כוונתו הייתה ל"גביל מרתח" או ל"נהמא דהינדקי", היא שאמוראי ארץ ישראל עסקו בירושלמי חלה א ד"ה, נו ע"ד, בשאלת החיוב בחלה של שני סוגי מאכל ששמותיהם דומים: "אטרי" או "א(ט)ריתא" – דהיינו אטריות³⁹ בלשוננו, בצק מורתח ("גביל מרתח"), ו"טרקטא" או "טריקטא", שהוא כאמור בצק הנצלה במחבת יבשה, כמנהג היהודים ("נהמא דהינדקי"). ונראה שמחלוקת אלו נמסרו יחד בבבל, ונסתפקו אמוראי בבל אם "טריתא" שבפי אביי היינו "אטרי" או "טריקטא".

בירושלמי חלה א ד, נו ע"ד, סמוך לפני הסוגיא בירושלמי חלה בעניין "טריקטא", מופיעה סוגיא בעניין "אטרי", כלדהלן:

הדא איתא שאלת לרבי מנא: בגין דאנא בעיית למיעבד אצוותי אטרי מהו דינסבנה ותהא פטורה מן החלה. אמר לה: למה לא? אתא שאיל לאבוי, אמר ליה: אסור, שמא תימלך לעשותה עיסה.

אפשר, אם כן, שהמילה "טריתא" שבמימרת אביי [3] הנה המילה "אטרי" שבסוגיא זו שבירושלמי. לפי רבי מנא בצק אטריות פטור מן החלה, אבל אבוי אסר להשאירו ללא מתן חלה שמא תימלך האישה לעשותה עיסת פת. והנה אביי בסוגיא שלנו פוסק שהאטריות פטורות מן החלה, כעמדתו המקורית של רבי מנא.

האפשרות השנייה שהוצעה בסוגיא היא ש"טריתא" שבפי אביי היינו "נהמא דהינדקי", לחם של הודים.⁴⁰ הלחם ההודי מוכר לנו היטב. מן העת העתיקה ועד ימינו מה שייחד את הלחם ההודי הוא העובדה שהוא נצלה על מחבת יבשה כשהאש מהלכת תחתיה,⁴¹ ממש כהגדרת המילה "טריקטא" בירושלמי חלה א ה, נו ע"ד. אפשר, אפוא, שכמו המילה "טרוקנין" בלשונות השונים בדברי רבי יוחנן שהובאו לבבל על ידי רב דימי ורבינן, גם המילה "טריתא" שבפי אביי משמעה סופגנין מעשי אילפס, והיא שיבוש של המילה "טריקטא" שמופיעה בירושלמי חלה א ה, נו ע"ד, "הסופגנין: טריקטא". לפי הפירוש הזה "טרוקנין" ו"טריתא" היינו הך: "טרוקנין" היא תעתיק של trogalia היוונית עם סיומת הריבוי העברית/ארמית, ו"טריתא" היינו טריקטא, trokta ביוונית – ושניהם פירושהם כיסנין – קינוח או מנה אחרונה, ושניהם שימשו בארץ ישראל כינוי לסופגנים שהוגשו במנה זו.

אך לפירוש זה קשה: אם אביי ידע שטריקטא וטרוקנין היינו הך, מה ראה לחזור על דברי רבי יוחנן כפי שהובאו לבבל על ידי רב דימי, תוך כדי שימוש במילה לא מובנת נוספת, הדורשת הסבר? ואף אם נאמר שאביי ביקש להכריע בין שני הלשונות בדברי רבי יוחנן כדעת רבינן, שפטר

38 ואף המילה הערבית "תריד" פירושה לחם השרוי במק.

39 מילה זו מופיעה בצורתה העברית בתוספתא נדרים ג א: "הנודר מן התבשיל אסור בצלי בשלוק ובמבושל, אסור בטריית רכות, מפני שחולין אוכלין בהן פיתן". כך בכ"י ארפורט, וכן צריך להיות. ראו ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה זו, נשים, ניו יורק תשכ"ז, עמ' 440.

40 ראו להלן, עיוני הפירוש לפיסקאות [3-4].

41 K.T. Achaya, *A Historical Dictionary of Indian Food*, Oxford India Collection, Oxford and New Delhi 1998, pp. 271-272, s.v. "wheat dishes"; M. Doshi, *Cooking Along the Ganges: The Vegetarian Heritage of India*, Lincoln Nebraska 2002, pp. 395-438.

את הטרוקנין מן החלה, מה ראה להשתמש במילה "טריתא" במקום "טרוקנין"? וגם דברי בעל הגמרא קשים: הרי רב יוסף כבר הגדיר את הטרוקנין במונח "כוכא דארעא" [2]. מה ראה בעל הגמרא שפירש את דברי אביו [4] להשתמש בביטוי "נהמא דהינדקי" במקום "כוכא דארעא", אם היינו הרף?

תיתכנה כמה תשובות לשאלות אלו. אשר לדברי אביו עצמו [3], אפשר שאביו לא התכוון כלל ל"טריקטא" אלא לאטריות. ואף אם נאמר שהתכוון ל"טריקטא", אפשר שהמסורת הארץ-ישראלית בעניין פטור הטריקטא מן החלה לדעת ריש לקיש הגיעה אליו באופן עצמאי, ואף הוא פסק כן, ללא קשר לשתי הלשונות בדברי רבי יוחנן בעניין "טרוקנין" שהובאו על ידי הנחותי [1].⁴²

אשר להגדרת בעל הגמרא את הטרייתא הללו כ"נהמא דהינדקי" במקום "כוכא דארעא", אם נפרש ש"כוכא דארעא" היינו סופגנין שנשטחו על פני הקרקע ממש ונאפו בחמה, כאחת ההצעות שלנו לעיל, אזי ברור שיש הבדל בין כוכא דארעא לנהמא דהינדקי, שהוא לחם העשוי במחבת על האש. אך לעיל העדפנו את הפירוש שלפיו גם "כוכא דארעא" הוא לחם העשוי במחבת על האש, ואם כן הדבר, אפשר ששניהם נצלים במחבת על גבי האש, אך יש ביניהם הבדל כל שהוא. ובאמת ההודים מכינים שני סוגי לחם במחבת: הלחם הרגיל השטוח והלחם המנופח, עם כיס אוויר גדול בתוכו. אפשר שהלחם הרגיל כונה "נהמא דהינדקי", לחם ההודים, ואילו הלחם המנופח כונה "כוכא דארעא", כיכר הקרקע. כדי ליצור כיס אוויר בלחם ההודי המנופח צולים את הבצק חלקית במחבת יבשה על גבי האש ואחר כך מניחים אותו ישירות על גבי הגחלים,⁴³ ואולי הוא כונה "כוכא דארעא" משום שחלק מאפייטו נעשה ישירות על גבי גחלי המדורה שעל גבי הקרקע.

מדברינו יוצא שטרוקנין, דהיינו כוכא דארעא, וטרייתא לפי הפירוש השני, דהיינו "נהמא דהינדקי", שניהם סוגים של מעשי אילפס, ולמעשה שניהם נגזרים מאותו גזרון יווני, שאף ביוונית מצאנו לו שתי צורות, trogalia ו-trokta. דומה שאף הרי"ף זיהה בין הטרוקנין והטרייתא שבסוגיא שלנו. הרי"ף מסכם את הסוגיא שלנו כדלהלן:⁴⁴

אמר אביו: טרייתא פטורה מן החלה. מאי טרייתא? איכא דאמרי מרתח גביל, ואיכא דאמרי נהמא דהנדקא, ואיכא דאמרי לחם העשוי לכותח. דתני ר' חייא: לחם העשוי לכותח פטור מן החלה. ואם עשאה כעבין חייבת, כלמודים פטורה. והא טרייתא דארעא מברכין עלה בורא מיני מזונות, ואם קבע סעודתיה עילוה מברך עלה המוציא ושלש ברכות. מר זוטרא קבע עלה וברך עלה המוציא ושלש ברכות. אמר מר בר רב אשי: ואדם יוצא בה י"ח בפסח. מ"ט? לחם עוני קרינא ביה.

הרי"ף השמיט את דברי רבי יוחנן בעניין הטרוקנין שנמסרו על ידי הנחותי [1], ואת ההגדרה של רב יוסף לטרוקנין, "כוכא דארעא" [2]. אך משם ואילך הוא מצטט את הסוגיא כמעט כלשונה: דברי אביו בעניין הטרייתא [3], שלוש ההגדרות של הטרייתא [4] ומימרות מר זוטרא ומר בר רב אשי [9-10] מובאות כלשונן, והדיונים בלחם העשוי לכותח [5-7] והדורשיח בין אביו לרב יוסף [8] מסוכמות כפי שהיינו מצפים מפוסק הלכה, אלא שבמקום "כוכא דארעא" בדברי אביו לרב יוסף בפסיקא [8], מושג שבסוגיא הזכר כבר על ידי רב יוסף בפסיקא [2] שהושמטה על ידי הרי"ף, גורס הרי"ף "טרייתא דארעא". נמצא שישנם שני הבדלים עיקריים בין הסוגיא עצמה לסיכום של הרי"ף: ברי"ף חסר הדיון בטרוקנין וכוכא דארעא שבראש הסוגיא, ובמקום "כוכא/כובא דארעא" בהמשך הסוגיא גורס הרי"ף "טרייתא דארעא", ביטוי המבוסס לא על הטרוקנין שבפסיקא [1] אלא על הטרייתא שבפסיקא [3].

42 יש לציין גם שכ"י מינכן, הגורס "טרוקנין חייבת בחלה" בדברי רב דימי בפסיקא [1], גורס "טרייתא חייב בחל" בפסיקא [3], לחיוב ולא לפטור, וללא הייחוס לאביו. וראו דברי תר"י, דפי הרי"ף כו ע"ב, ד"ה טרייתא, שהציע לשחזר את הגירסא "טרייתא חייבת בחלה אליבא דרש"י". תר"י מכנה את הגירסא "פטורה" גירסת הגאונים, ומשמע שבימיו היו ספרים אחרים שגרו "חייבת".

43 ראו Achaya (לעיל, הערה 28), עמ' 186; Doshi (לעיל, הערה 41), עמ' 404-405.

44 רי"ף ברכות, דפי הרי"ף כו ע"ב – כו ע"א.

קשה מאוד להניח שהרי"ף לא גרס בגמרא שלפניו את דברי רבי יוחנן ורב יוסף שבראש הסוגיא [2-1]. יותר נראה שהרי"ף לא הביא את ההלכה של רבי יוחנן בעניין הטרוקנין משום שהכיר הן את הלשון שלפניו רבי יוחנן חייב את הטרוקנין בחלה והן את הלשון שלפניו רבי יוחנן פטר את הטרוקנין מן החלה, וממילא אין בדברי רבי יוחנן כפי שהם נמסרו כדי להכריע בנדון הלכה למעשה. אך לפי דרכו של הרי"ף היה לו לבחור בין הלשונות ולהביא את הלשון הנראה לו. רק אם נניח שהרי"ף זיהה את הטרוקנין עם הטרייתא נוכל להסביר את העובדה שהוא השמיט כליל את דברי רבי יוחנן שמרוב גירסאות לא הייתה בהם הכרעה הלכתית, ואת ההגדרה של רב יוסף שממילא לא הייתה מובנת לו – והסתמך על פסק ההלכה החד־משמעי של אביו, "טרייתא פטורה מן החלה", וההגדרות הברורות יותר של "טרייתא" שהוצעו בגמרא. וכדי להראות שלדעתו טרוקנין וטרייתא היינו הך, המיר את הלשון "כוכא/כובא דארעא" שבדברי אביו לרב יוסף [8] בלשון "טרייתא דארעא", ומדבריו משתמע שמדובר בלחם הודי הצלוי על הקרקע, שכן קשה לתאר בצק מבושל או לחם העשוי לכותח שמכינים אותו על גבי הקרקע. הדעת נותנת, אפוא, שהרי"ף ידע שטרוקנין וטרייתא היינו הך, ושניהם סוגים של סופגנין, ספינג'ו, מעשי אילפס, שניתן להכניס גם על גבי גחלים שעל הקרקע וגם בחמה, כפי שיוצא מירושלמי חלה ובבלי פסחים. דומה שהרי"ף הבין ש"טרוקנין" ו"טרייתא" היינו הך משום שהוא הכיר את המילה "טריקטא" המשמשת בירושלמי חלה א ה, נז ע"ד, כפירוש למילה "סופגנין" שבמשנה שם, והוא הבחין בכך שטרוקנין וטרייתא שניהם מסתברים כוואריאנטים של מילה זו.⁴⁵

קביעת סעודה

מדברי הרי"ף יוצא שמר זוטרא [9] אינו חולק על רב יוסף [8]: שניהם סבורים שכוכא דארעא הוא "גובלא בעלמא" ומברכים עליו "בורא מיני מזונות", אך מדברי מר זוטרא עולה שאף על סוגי מאפה העשויים בצק שאינם פת מברכים "המוציא" אם קבע עליהם סעודה. כך פירשו רוב הראשונים והפוסקים.⁴⁶ על פי רוב מפרשים ש"קביעת סעודה" היא אכילה של כמות גדולה במיוחד של המאפה⁴⁷ המשמש בדרך כלל רק לאכילה מועטת שלא במסגרת הסעודה או כמנה אחרונה, לאחר שמילא כרסו מן הפת. אם אכל את הכוכא דארעא בתחילת הסעודה, במקום הפת, ו/או אם אכל ממנו כמות הראויה לשמש תחליף פת בסעודה, מברכים עליו "המוציא" לכל הדעות, אף על פי שאין המדובר בפת של ממש אלא ב"גובלא דארעא".

פרשנות זו לדברי מר זוטרא יסודה בסוגיא לב, "הסעודה", להלן מא ע"ב – מב ע"א. וזה לשון הסוגיא שם:

איתמר: הביאו לפנייהם תאנים וענבים בתוך הסעודה; אמר רב הונא: טעונים ברכה לפנייהם ואין טעונים ברכה לאחרייהם. וכן אמר רב נחמן: טעונים ברכה לפנייהם ואין טעונים ברכה לאחרייהם; ורב ששת אמר: טעונין ברכה בין לפנייהם בין לאחרייהם, שאין לך דבר שטעון ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו אלא פת הבאה בכסנין בלבד. ופליגא דרבי חייא, דאמר רבי חייא: פת פוטר כל מיני מאכל, ויין פוטר כל מיני משקים. אמר רב פפא, הלכתא: דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה – אין טעונים ברכה לא לפנייהם ולא לאחרייהם, ושלא מחמת הסעודה בתוך הסעודה – טעונים ברכה לפנייהם ואין טעונים ברכה לאחרייהם; לאחר סעודה – טעונים ברכה בין לפנייהם בין לאחרייהם. שאלו את בן זומא, מפני מה אמרו: דברים הבאים מחמת הסעודה בתוך הסעודה אינם טעונים ברכה לא לפנייהם ולא לאחרייהם? אמר להם: הואיל ופת פוטרן. אי הכי, יין נמי נפטריה פת! – שאני יין, דגורם ברכה לעצמו.

45 להצעות נוספות בפירוש שיטת הרי"ף ראו חידושי הרא"ה למסכת ברכות על אתר (מהד' י הלל, ירושלים תש"ס), עמ' רעו-רעז, ודיונים בפירוש הרא"ה וציונים לפירושים אחרים בהערות 115-122 של המהדיר שם.

46 יוצא דופן הוא דווקא הרא"ה (ראו ציון בהערה הקודמת) שכתב: "ודאמינן דמר זוטרא קבע סעודתיה עליה ומברך עליה שלש ברכות, לא לעכובא דבלאו הכי נמי ליברין נמי שלש ברכות, אלא אגב ארחה אמר תלמודא דארחה דמר זוטרא למעבד הכי ולמימר דשפיר חשיב דאורחיהו דאינשי למיקבע סעודתיהו עליה", וכפי שפירשנו להלן בסמוך שמר זוטרא חולק על אביו, אלא שלפירושנו מכיוון שחלק על אביו וחייב את הכוכא דארעא בחלה קבע עליו סעודה, דהיינו, פתח בו את סעודתו וראה את שאר הסעודה טפל לכוכא דארעא, כפי שעושים בפת רגילה. וראו הערה 122 של המהדיר שם, והפניות וציונים שם.

47 נחלקו האחרונים בשיעור זה, אם הוא ג' או ד' ביצים או כ"א ביצים ושלוש חמישיות הביצה (חצי שיעור חלה). ראו ערוך השלחן אורח חיים קסח טז.

רב הונא אכל תליסר ריפתי בני תלתא תלתא בקבא ולא בריך. אמר ליה רב נחמן: עדי כפנא! אלא: כל שאחרים קובעים עליו סעודה צריך לברך. רב יהודה הוה עסיק ליה לבריה בי רב יהודה בר חביבא, אייתו לקמייהו פת הבאה בכסנין. כי אתא, שמעינהו דקא מברכי המוציא. אמר להו: מאי ציצי דקא שמענא? דילמא המוציא לחם מן הארץ קא מברכיתו? – אמרי ליה: אין; דתניא רבי מונא אמר משום רבי יהודה: פת הבאה בכסנין מברכין עליה המוציא, ואמר שמואל: הלכה כרבי מונא. אמר להו: אין הלכה כרבי מונא אתמר. אמרי ליה: והא מר הוא דאמר משמיה דשמואל, לחמניות – מערבין בהן ומברכין עליהן המוציא! – שאני התם דקבע סעודתיה עליהו, אבל היכא דלא קבע סעודתיה עליהו – לא.

רגילים לפרש שפת הבאה בכיסנין הנה מאפה דמוי פת שאינו פת ממש, כגון סוגי המאפה הנידונים בסוגיא שלנו. לפי הפירוש הרווח, החלק הראשון של הסוגיא היא ("איתמר... דגורם ברכה לעצמו") עוסק במיני קינוחים – כולל פת הבאה בכיסנין – המובאים כדרכם בגמר הסעודה, לאחר שנקבעה הסעודה העיקרית על פת ממש, ואילו החלק השני של הסוגיא ("רב הונא... אבל היכא דלא קבע סעודתיה עליהו – לא") עוסק באותם סוגי מאפה כשהם נאכלים שלא במסגרת סעודה. דברי רב נחמן ורב יהודה בחלק זה של הסוגיא מתפרשים כשיטת מר זוטרא בסוגיא שלנו: האוכל "כוכא דארעא" או "ריפתי" או "לחמניות" בכמות שאצל אחרים משמשת קביעת סעודה מברך עליהם "המוציא" ו"שלוש ברכות".

אך על פרשנות זו ניתן להקשות כמה קושיות:

1. לא מצאנו לשון "ריפתי" או "לחמניות" במובן מאפים דמויי פת. "ריפתי" פירושה בכל מקום לחם ממש, ואף מן הלשון "לחמניות" משתמע שמדובר בכיכרות קטנות של פת ממש. וכפי שנראה להלן, בדיון בסוגיא ההיא, נראה ברור שהביטוי "פת הבאה בכיסנין" אף היא פירושה פת ממש המובאת עם הכיסנין, דהיינו עם הפרות, הגרעינים והסופגנין המובאים עם המנה האחרונה, והיא שונה מן הפת הרגילה רק בכך שמדובר בכיכרות קטנות, "לחמניות".
2. הביטוי "קבע סעודה" אינו מתייחס לכמות הפת הנאכלת אלא למעמד הפת בסעודה. "קביעת סעודה על הפת" פירושה שפותחים את הסעודה בפת ורואים בה עיקר, שפוטרת את שאר המאכלים בברכה. בסוגיא ג, "יין", פסקאות [13-16], לעיל לה ע"ב, נאמר:

חמרא אית ביה תרתי – סעיד ומשמח, נהמא – מסעד סעיד, שמוחי לא משמח. אי הכי נברך עליה שלש ברכות! לא קבעי אינשי סעודתייהו עליה.

אמר ליה רב נחמן בר יצחק לרבא: אי קבע עליה סעודתיה מאי? אמר ליה: לכשיבא אליהו ויאמר אי הויא קביעותא, השתא מיהא בטלה דעתו אצל כל אדם.

ובמשנה ה להלן בפירקין שנינו: "ברך על היין שלפני המזון, פטר את היין שלאחר המזון". בסוגיית הבבלי למשנה ההיא, סוגיא לג, "יין שלפני המזון", פסקאות [1-2], להלן מב ע"ב, נאמר:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: לא שנו אלא בשבתות וימים טובים, הואיל ואדם קובע סעודתו על היין, אבל בשאר ימות השנה – מברך על כל כוס וכוס. אתמר נמי, אמר רבה בר מרי אמר רבי יהושע בן לוי: לא שנו אלא בשבתות וימים טובים, ובשעה שאדם יוצא מבית המרחץ, ובשעת הקזת דם, הואיל ואדם קובע סעודתו על היין, אבל בשאר ימות השנה – מברך על כל כוס וכוס.

על הסתירה שבין שתי הסוגיות הללו – לפי הראשונה אין קובעים סעודה על היין ולפי השנייה עושים כן בשבתות וימים טובים ובהזדמנויות אחרות – עמדנו בדיון בסוגיא ג לעיל.⁴⁸ כאן ראוי לציין שמשתי הסוגיות עולה שקביעת סעודה אינה עניין של כמות אלא של איכות: המאכל או המשקה שעליו "קובעים סעודה" הוא זה שבו פותחים את הסעודה, ומעמדו כעיקר פוטר מברכה את שאר המאכלים המוגשים בסעודה.

48 ראו לעיל, הדיון בסוגיא ג, "יין", מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה": ההקשר המקורי של הדרישה בין רב נחמן בר יצחק ורבא ופתרון הקושי הכרונולוגי.

3. אם אכן החלק השני של הסוגיא שם עוסק במיני מאפה שאינם פת, ושאלת הגמרא שם היא אם דינם כפת כשאוכלים אותם בפני עצמם או קובעים עליהם את הסעודה, קשה להבין מדוע הדברים מובאים בסוגיא ההיא, שעניינה קינוחים דווקא, ולא בסוגיא שלנו, שעניינה הברכה על מיני מאפה דמויי פת.

מסתבר, אפוא, שהנושא של החלק הראשון של הסוגיא ההיא והנושא של החלק השני של הסוגיא היינו הך: האם חוזרים ומברכים על פת המובאת בשעת הקינוח, שהיא דבר הבא לאחר הסעודה ואינה מחמת הסעודה, או שמא ברכת "המוציא" על הפת בשעת קביעת הסעודה, דהיינו בתחילת הסעודה, פוטרת מברכה אף את הפת המובאת לאחר הסעודה. מסקנת החלק הראשון של הסוגיא היא שהקינוחים חייבים הן בברכה ראשונה הן בברכה אחרונה, אף על פי שהם נאכלים בסוף סעודה שנקבעה על הפת, ולפני שבירכו ברכת המזון על הסעודה ההיא. אך לפי רב ששת, פת המוגשת בשעת הקינוח, פת רגילה הבאה בכיסנין, היא יוצאת דופן. הפת טעונה חזרה על ברכת "המוציא" לפני כשאר הקינוחים, אך אינה טעונה ברכת המזון אחריה, שהרי יהיה זה מגוחך לברך ברכת המזון פעמיים ברצף, פעם כברכה אחרונה על הפת שהובאה לשולחן לאחר הסעודה ופעם על הסעודה עצמה שנקבעה על הפת בתחילתה.

ונראה שרב הונא ורב יהודה הרחיקו לכת עוד יותר, וסברו שאף את ברכת "המוציא" אין מברכים על פת הבאה בכיסנין המוגשת לאחר הסעודה. אמנם על תאנים וענבים המוגשים כמנה אחרונה מברכים ברכה ראשונה, שכן ברכתם שונה מברכת הפת שעליה נקבעה הסעודה. אך כשאוכלים בשעת המנה האחרונה "ריפתי", כיכרות פת ממש, או "לחמניות", כיכרות קטנות של פת, אין לברך עליהן "המוציא", ברכה הזוהה לברכה שנאמרה בראש הסעודה, כשם שאין מברכים לאחריהם ברכת מזון נפרדת מברכת המזון שעל הסעודה כולה. פעם אכל רב הונא שלוש עשרה כיכרות לחם בשעת הקינוח בנוכחות רב נחמן ולא בירך לפניו ברכת "המוציא" חוזרת, ורב נחמן גער בו וקבע שאף אם ניתן לפטור כמות קטנה של פת הבאה בכיסנין מברכת "המוציא" חוזרת, אין לעשות כן אם אכל מהן בשעת הקינוח כמות השווה לכמות הפת שאחרים אוכלים בסעודה עצמה. ורב יהודה, ששמע את החכמים מברכים "המוציא" על הלחמניות שהוגשו כמנה אחרונה בחתונה, עם הכיסנין, הסביר להם שאין מברכים על לחמניות קטנות המוגשות כדרך בשעת הקינוח, אלא רק אם אוכלים אותן בתחילת הסעודה כתחליף לכיכרות גדולות, וקובעים עליהן סעודה. מי שאוכל לחמניות או פת הבאה בכיסנין עם הכיסנין, כחלק מן המנה האחרונה, פטור הן מברכה ראשונה הן מברכה אחרונה.⁴⁹

לפי זה אין קשר בין סוגיא לב להלן, או המושג "פת הבאה בכיסנין", לבין הנאמר בסוגיא שלנו בקשר למר זוטרא. שם מדובר בפת ממש המוגשת כמנה אחרונה, וכאן מדובר במאפים דמויי פת, "כובא דארעא", ככל הנראה סופגנין מעשה אילפס, כשהם מוגשים בפני עצמם או בתחילת הסעודה. רב יוסף קבע שמברכים עליהם "בורא מיני מזונות" [8], אך מר זוטרא חלק עליו והשתמש ב"כוכא דארעא" כתחליף לפת, קבע עליו סעודה ובירך עליו "המוציא" [9].

מחלוקת זו מקבילה למחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש בירושלמי חלה א ה, נז ע"ד, ובבבלי פסחים לז ע"א: מר זוטרא פסק כרבי יוחנן, שחייב את הסופגנין מעשה אילפס בחלה ובירך עליהם "המוציא" וקבע שיוצאים בהם ידי מצוות מצה בפסח, ורב יוסף פסק כריש לקיש שפטר אותם מן החלה ובירך עליהם "בורא מיני מזונות" ואין יוצאים בהם ידי מצוות מצה בפסח.

נשאר רק לברר את עמדת מר בר רב אשי [10]. ברוב העדים מובאים דבריו בלשון "ואדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח", ומכאן משתמע שהוא מסכים עם מר זוטרא ומוסיף על דבריו; כלומר, לא זו בלבד שלגבי ברכת "המוציא", שהיא מדרבנן, מחשיבים את הסופגנין כפת, אלא אף יוצאים בהם ידי מצווה דאורייתא של מצה בלילי יום טוב ראשון של פסח, והוא כדברי רבי יוחנן בירושלמי שם.

אך מן הנימוק המובא יחד עם דבריו, "מאי טעמא? לחם עוני כתיב", עולה שמר זוטרא אינו סבור שסופגנין דינם כפת לכל דבר; דינם כפת בלילי יום טוב ראשון של פסח בלבד, משום שבפסח אין אפשרות או צורך לאכול פת ממש. המצה היא "לחם עוני", ואף הסופגנין נחשבים "לחם עוני". ולפי זה מר בר רב אשי נוקט בעמדת ביניים בין ריש לקיש ורב יוסף מצד אחד, לבין רבי יוחנן ומר זוטרא מצד שני: "כוכא דארעא" אינו אלא "גובלא בעלמא" וברכתו "בורא מיני מזונות", ואין קובעים עליו סעודה במשך השנה. אך בפסח, כשהלחם המשמש לקביעת סעודה הוא ממילא "לחם עוני" שאין עליו "תוריתא דנהמא", ניתן לברך "המוציא" גם על "כוכא דארעא", סופגנים דמויי פת, ולצאת בהם ידי חובת מצה בליל הסדר [10].

אם כן הדבר, נראה שיש לגרוס כגירסת כ"י פריז וכ"י פירנצה (פנים): "אדם יוצא בהן ידי חובתו בפסח", בלי וי"ו החיבור. מר בר רב אשי אינו מוסיף על דברי מר זוטרא אלא מגביל אותם לפסח בלבד: רק בפסח ניתן לקבוע סעודה על סופגנין מעשה אילפס, לברך עליהם "המוציא" ולצאת בהם ידי מצוות מצה, שהרי המצה ממילא אין לה תוריתא דנהמא ממש, ואף סופגנין בכלל "לחם עוני".

עיוני פירוש

[1] טרוקנין חייבין בחלה. וכי אתא רבין אמר רבי יוחנן: טרוקנין פטורין מן החלה.

לחילופי הגירסאות בפיסקא זו בעדי הנוסח השונים, ולסגנון המחלוקת בנוסח הדפוס, ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: הגירסאות בדברי רבי יוחנן". למוצא המילה "טרוקנין" ומשמעה ראו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: טרוקנין, כוכא דארעא וגובלא בעלמא".

[2] רב יוסף

רוב העדים גורסים "רב יוסף", וכך מסתבר על פי פיסקא [8], שם שואל אביי את רב יוסף בעניין "כוכא דארעא". קטע אוקספורד והדפוסים גורסים "אביי", אשגרה ממימרת אביי שבפיסקא [3], ושאלת אביי בפיסקא [8].⁵⁰

כוכא דארעא

"כוכא" היא המילה האכדית kukku, שומרית GUG, כיכר לחם. והשוו המובאה מן הסוגיא שלנו בשאילתות דרב אחאי פרשת צו, סימן עז: ⁵¹ "דאיתמר נמי גבי לחמא דארעא, מר זוטרא קבע עליה סעודתי ומברך עליה המוציא ושלש ברכות, אמר מר בר רב אשי ואדם יוצא בו ידי חובתו בפסח". ואם כן, כוכא היינו לחמא.⁵² ללשון "כוכא" שבשאר העדים השוו המאכל הכורדי הנקרא בימינו "כובה" והמאכל התימני הנקרא "כובנה", הנגזרים אטימולוגית מן המילה "כבה" בערבית, דהיינו כדור.

50 כהצעה הראשונה של וייס (לעיל, סוגיא א הערה 39), עמ' 28-29, ד"ה אמר אביי כוכא דארעא.

51 במהדורת מירסקי (ניו יורק תש"ך), סימן צא, שורות 55-56.

52 ראו M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, p. 558 (לעיל, סוגיא ג הערה 3), וציונים וספרות שם. ח' קוהוט, הערוך השלם, כרך ד (לעיל, סוגיא ה הערה 27), עמ' 219, ערך "ככא ו", ועמ' 281-282, ערך "כערך", וש' קרויס, קדמוניות התלמוד ב/א (לעיל, סוגיא ט הערה 13), עמ' 204, ביקשו לקשור בין כוכא ל"כעכין" שבפיסקא [7] להלן. גם כעך פירושו כיכר לחם עגולה ונפרדת (ראו בבלי פסחים מח ע"ב), וש' שקד הציע שמוצאו מפרסית לבל, והענין היא "בלתי-אטימולוגית" (ראו S. Shaked, *Encyclopedia Iranica*, vol. 2, p. 260, s.v. "Aramaic: Iranian Loanwords in Middle Aramaic" וציונים שם; סוקולוף שם, עמ' 593-594).

[4-3] ואמר אביי: טריתא פטורה מן החלה. מאי טריתא? איכא דאמרי: גביל מרתח, ואיכא דאמרי: נהמא דהנדקא; ואיכא דאמרי: לחם העשוי לכותח.

לפירושו לעיל, מדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: מבנה הסוגיא ובעיית מיקום הדיון בלחם העשוי לכותח" ומדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: טריתא", אביי התייחס במימרא המקורית לאחד משני מאכלים ארץ-ישראליים בעלי שמות יווניים שהחיוב שלהם בחלה נידון בסוגיות סמוכות בירושלמי, חלה א ד-ה, נו ע"ד: "אטריתא", אטריות, דהיינו "גביל מרתח", או "טריקטא", דהיינו טרקנין, סופגנין מעשי אילפס, דהיינו "נהמא דהינדקי". שתי האפשרויות הראשונות הללו הוצעו על ידי תלמידי אביי, וקשה להכריע ביניהן, ואפשר שאביי התייחס לשני המאכלים ופטר את שניהם מן החלה, כדברי רבי מנא וריש לקיש בסוגיות שבירושלמי שם, אך ברבות הימים שכחו לאיזה מהם התכוון במילה "טריתא". הפירוש השלישי, "לחם העשוי לכותח", לעומת זאת, הוא הצעה מאוחרת המבוססת על העובדה שבפרסית "טריתא" פירושה לחם העשוי לכותח. אך לא לזה התכוון אביי בדבריו.

כך לדברינו לעיל; ראו הנימוקים שם. אך ח' קוהוט גזר את המילה "טריתא" מן הלטינית *tortus*, "עוגה", מילה המוכרת גם בתעתיק יווני.⁵³ אך הגדרה זו דבר אין לה עם הפירושים שבבבלי למילה "טריתא" [3].

שאל ליברמן, מיכאל סוקולוף ורוב החוקרים תרו אחר מוצא אחד למילה "טריתא" שיסביר את כל שלוש ההצעות: ליברמן⁵⁴ הציע ש"נהמא דהינדקי" הנו בצק האפוי עם שומשומין ודבש. הוא מצביע על תופעה מעניינת: אף על פי שברור מן המקורות שלנו ומן המילה "אטרי" או "טריתא" כפי שהיא משמשת בדיאלקטים ארמיים אחרים ובערבית שהכוונה לבצק מבושל (אטריות, פסטה), ואף על פי שברור לכל הלקסיקוגרפים בשפות הללו שמדובר בתעתיק של המילה היוונית *ittrion*, מן העדות היוונית עצמה עולה בבירור ש-*ittrion* אינו פסטה, אלא עוגת שומשום קטנה עם דבש (וברבות הימים הוא הפך לשם נרדף לעוגה בכלל). מכיוון שהשומשום מוצאו בהודו, ולפי עדות אחת "בצורת קמח או כעוגת שמן הוא מהווה התזונה היומית של רוב האוכלוסייה ההודית",⁵⁵ הציע ליברמן שאף הגדרת הטריתא כ"נהמא דהינדקי" יסודה בפרשנות למילה *ittrion* או "טריתא".

אך קשה מאוד לומר שאביי או בעל הגמרא מתכוונים לעוגת השומשום ההודית, שככל הנראה אין בהן שום קמח מחמשת המינים, ופשיטא שאינן חייבות בחלה. גם לא מצאנו בשום מקור יווני המזכיר את ה-*ittrion*, וישנם רבים כאלה, שמדובר במאפה הודי. זאת ועוד: הודים אינם מכנים את עוגת השומשום הללו "לחם".

אף ההגדרה השלישית בסוגיא שלנו, "לחם העשוי לכותח", יסודו לדעת ליברמן שם ב-*ittrion* היווני המקורי, שכן מצאנו בספרות הקלסית "שנתנו באטרין חלב או גבינה". אך ברור שאין קשר בין נתינת חלב או גבינה בתוך העוגה המכונה *ittrion* כאחד ממרכיביה לבין נתינת ה-*ittrion* המבושלים לתוך החלב או הכותח.

לדעת סוקולוף, אין קשר בין "טריתא" שבסוגיא שלנו לבין "אטרי" שבתוספתא ובירושלמי, מילה שאותה הוא גוזר מן היוונית *ittrion*, כמקובל.⁵⁶ סוקולוף גוזר את כל שלוש ההגדרות למילה "טריתא" בארמית בבליית, מילה המופיעה רק בסוגיא שלנו, מן הפרסית תריד או תרית, שפירושה כאמור לחם העשוי לכותח, והוא מביא את שני ההסברים האחרים שבסוגיא, "גביל מרתח" ו"נהמא דהינדקי" תחת הגדרה זו,⁵⁷ ונראה שלדעתנו שניהם מסבירים כיצד מכינים את הלחם לכותח: לפי הראשון מבשלים ולשים קמח ומים, כעין הכופתאות שלנו, ולפי השני מדובר

53 ראו ערוך השלם, כרך ד, (לעיל, סוגיא ה הערה 27), עמ' צט-ק, ערך "טרט 2".

54 ליברמן (לעיל, הערה 39), עמ' 440-441.

55 ראו I. Loew, *Die Flora der Juden*, vol. 3, p. 10. (לעיל, סוגיא ד הערה 11), וציון שם.

56 ראו סוקולוף (לעיל, הערה 52), עמ' 47.

57 ראו סוקולוף (לעיל, הערה 52), עמ' 518.

בשיטת הכנת הלחם הנהוגה בהודו. אך כמובן אין עדות לכך שהלחם העשוי לכותח היה סוג מיוחד של פת, פרט אולי לצורת הכיכר, וכפי שעולה מהמשך הסוגיא שלנו, אלא שאף הבחנה זו בין "לחם העשוי לכותח" לפת רגילה היא המצאה של בעל הסוגיא שלנו, וכפי שהסברנו לעיל במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: מבנה הסוגיא ובעיית מיקום הדיון בלחם העשוי לכותח".

מטעמים אלו נראה ברור כפי שפירשנו שם, שהגזרון הפרסי נכון רק בקשר להצעה השלישית, "לחם העשוי לכותח", הצעה מאוחרת שהוצעה לאחר שנשתכחה העובדה שאביי מסר הלכות ארץ־ישראליות בעניין מאכלים ארץ־ישראליים, והניחו בפשטות שאביי התייחס ל"תריתא" הפרסית. ולא היא. אביי התייחס לאטרי, "גביל מרתח", או לטרוקטא, "נהמא דהינדקי", וכפי שפירשנו לעיל במדור "מהלך הסוגיא ותולדותיה: טריתא".